

מגעים מדיניים בין הסוכנות היהודית לבין ממשלות עבר-הירדן ומצרים בדבר הסכם על חלוקת ארץ-ישראל, 1946*

א. מבוא

כבר מראשית דרכו נתקל המפעל הציוני בארץ-ישראל בהתנגדות הישוב הערבי שראה בציונות גורם שכוונתו לשנות את הסטאטוס-קוו הלאומי והדתי השורר בארץ. ההתנגדות לציונות מילאה תפקיד מרכזי בהתגבשות התנועה הלאומית הערבית-פלסטינית ועמדה ביסוד המאבק – האלים לעתים – שתנועה זו ניהלה להשגת עצמאות מדינית. קיומן, מאמצע שנות ה-30 ואילך, של מדינות ערביות שזכו למידה זו או אחרת של עצמאות, יצר ברית טבעית בין המנהיגות הפלסטינית לבין מנהיגי המדינות הערביות השכנות, ברית שהתפתחה לכלל תלות גוברת והולכת, במסגרת המאבק הפלסטיני נגד בריטניה והבית הלאומי היהודי. התערבות מדינות ערב בשאלת ארץ-ישראל בתקופת מאורעות 1936–1939 – בעידודה והשראתה של בריטניה – והשתתפות נציגיהן הרשמיים, לצד נציגי ערביי ארץ-ישראל, בוועידת סט. ג'יימס בלונדון בראשית שנת 1939, שכונסה בניסיון למצוא פתרון לבעיית ארץ-ישראל, המחישו את העובדה שנושא זה הפך עניין כל-ערכי מובהק.¹ מכאן ואילך היתה שאלת ארץ-ישראל לנושא עיקרי בכל פעילות מדינית הנושאת גוון פאן-ערבי, ואך טבעי היה שעמדה בראש מעייניה של הליגה הערבית מיום כינונה.² חרף הניגודים המדיניים והתחרות ששררו בין חברות הליגה בעניין ארץ-ישראל, הפכה הליגה, במישור העקרוני, להיות מקור של סמכות והשראה לעמדה קיבוצית כל-ערבית בלתי מתפשרת נגד הציונות ולתמיכה בתביעות הלאומיות של ערביי ארץ-ישראל: ביטול המנדט, מתן עצמאות לארץ-ישראל כמדינה ערבית והפסקת

* תודתי נתונה למכון ע"ש הרי"ס, טרומן למען קידום השלום באוניברסיטה העברית בירושלים על סיועו למחקרי, שמאמר זה הוא חלק ממנו.

1. על מעורבותן של מדינות ערב בשאלת ארץ-ישראל במהלך מאורעות 1936–1939 וחלקה של בריטניה, ראה י. פורת, ממהומות למרידה, התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1929–1939, תל-אביב 1978 (להלן: פורת) עמ' 238–258, 325–348. ג. שפר, "ערב הסעודית ובעיית ארץ-ישראל בתקופת המרד הערבי 1936–1939", המזרח החדש, כרך כ"ב (1972), עמ' 137–146.

2. א. גורן, הליגה הערבית, תל-אביב תשי"ד, עמ' 126.

העליה היהודית לארץ.³

התנגדותו המוחלטת של הציבור הערבי הפלסטיני לשאיפות הציונות הביאה מנהיגים ציוניים לחפש דרכים להרגעת היחסים בין יהודים וערבים בארץ-ישראל מתוך דאגה להתפתחותו הבלתי מופרעת של המיפעל הציוני.⁴ עוד בשנות ה-20 גרסו מנהיגים בתנועה הציונית שיש לעשות מאמץ למציאת שפה משותפת עם ערביי הארץ.⁵ גישה זו נבעה גם מן הגורם המוסרי שביסוד הרעיון הציוני – לאמור, ששיבת עם ישראל לארצו לא תיעשה על חורבות הישוב הערבי אלא לצידו, תוך שיתוף-פעולה וכבוד הדדי, למען הפרחת הארץ ורווחת שני העמים, אך היה כאן גורם נוסף: מתחילת שנות ה-30 ואילך לא יכלו עוד מנהיגי התנועה הציונית להתעלם מן העובדה שהתנגדותם הפעילה של ערביי ארץ-ישראל למיפעל הציוני – עמדה שאליה נגררו בהדרגה גם מדינות ערב השכנות – טומנת בחובה סכנה של סחף הולך וגדל במחויבות הבריטית לכינון הבית הלאומי היהודי.⁶ היה זה איפוא מעניינה המדיני של התנועה הציונית לקיים יחסי שלום עם הישוב הערבי, כדי להבטיח חופש פעולה לבניין הבית הלאומי. זאת ועוד, מנהיגי התנועה הציונית היו מודעים לכך שגם אם יגדל הישוב היהודי ויהפוך לרוב בארץ הוא י שאר מיעוט בתוך המרחב הערבי. יחסי שלום עם ערביי ארץ-ישראל חיוניים איפוא גם לקיום היחסים עם המדינות הערביות השכנות.⁷

3. ראה, למשל, נוסח תגובת מועצת הליגה הערבית על הצהרת שר-החוץ הבריטי בוויין מ-13 בנובמבר 1945 – מצורף למכתב מהשגריר בקאהיר קילרן (Killearn) לבוויין, 5.12.45, P.R.O., FO371/45396/E9852, (להלן יצויינו רק החטיבות FO או WO) ראה גם התוכנית הערבית בעניין ארץ-ישראל שגובשה בוועידת לונדון, נספח לתזכיר מהאו (Howe) לסארג'נט (Sargent) מנכ"ל משרד-החוץ הבריטי, 19.12.46, FO371/52567/E12394. נוסח זהה, ראה גנזך המדינה (להלן: ג'מ), חט' 65/5, תיק 3853. ראה גם J.C. Hurewitz, *The Struggle for Palestine*, New York 1976, pp. 263–264 (להלן: הורביץ).
4. דיון כולל ותמציתי בעמדות הציוניות בסוגיה זו, ראה א. רובינשטיין, "קווים לתולדות העמדות הציוניות בסכסוך היהודי-ערבי עד שנת 1936", הציונות והשאלה הערבית, ירושלים תשל"ט, עמ' 37–70.
5. ראה החלטת הקונגרס הציוני הי"ב (1921), אהרן כהן, ישראל והעולם הערבי, מרחביה 1964 (להלן: כהן), עמ' 230. ראה גם דברי דוד בן-גוריון ב"קונטרס" ל"ז (חשוון תרפ"ו), עמ' 231–232. על הנסיגות השונים שנעשו בשנות ה-20 בעניין זה, ראה מאמרו של Neil Caplan, "Arab-Jewish Contacts in Palestine After the First World War", *Journal of Contemporary History*, XII, 4, (October 1977), pp. 635–668.
6. כהן, עמ' 234. ראה גם החלטת הקונגרס הציוני הי"ז (1931) לעשות מאמצים ליצירת יחסי שלום והתקרבות בין היהודים לערבים בארץ-ישראל, בהמשך להחלטה זו נעשה ניסיון להגיע להסכם יהודי-ערבי כולל, שם, עמ' 248–249.
7. Susan, L. Hattis, *The Bi-National Idea in Palestine During Mandatory Times*, Haifa 1970, pp. 82–85.

ואולם הנסיונות שעשו נציגי המוסדות הציוניים המוסמכים ואישים יהודיים פרטיים בשנים 1933-1939 – בסיוע מנהיגים ממדינות ערב השכנות – להגיע עם מנהיגי הציבור הערבי בארץ להסכם שיסדיר את יחסי שני העמים, נסיונות אלה הסתיימו כולם בכישלון.⁸ יתר על כן, במגעים אלה התברר כי הפער – אפילו בין המתונים בשני המחנות – אינו ניתן לגישור מבחינה מעשית, ולמותר לציין כי מנהיגי שני המחנות באותה תקופה לא התאפיינו במתינות דווקא. באמצע שנות ה-30 חלה האצה בתהליך שינוי יחסי הכוחות בין הישוב היהודי לישוב הערבי בארץ-ישראל, מה שיצרה מנקודת-ראות לאומית ערבית, אינטרס עליון להפסקת תו המוחלטת והמיידי של תהליך זה. אינטרס זה מסביר במידה רבה את החרפת המאבק הלאומי של ערביי ארץ-ישראל, שהגיע לשיאו במרידה בשלטון הבריטי בשנים 1936-1939.

אכן, עד 1939 נשענה המדיניות הציונית במידה מכרעת על בריטניה, וכל עוד איפשרה מדיניותה להמשיך בבניין הבית הלאומי, לא היה לתנועה הציונית צורך דוחק להגיע להסכם עם הישוב הערבי בדבר עתיד הארץ, וכל שכן לשלם את מחיר הוויתורים שתבעו הערבים בתמורה להסכם כזה. פרסום "הספר הלבן" ב-1939 סתם את הגולל על הסיכוי להשיג הסדר יהודי-ערבי כלשהו בעניין ארץ-ישראל. אומנם הערבים דחו את "הספר הלבן" מבחינה רשמית, אך הם לא יכלו להתעלם מן היתרונות שהעניק להם בהגבילן באורח מהותי את אפשרויות התפתחות הבית הלאומי היהודי. מכל מקום, במדיניות הבריטית החדשה היה הרבה יותר משיכלו להשיג בהסכם כלשהו עם היהודים, שהכריזו מלחמה על "הספר הלבן".⁹

משפרצה מלחמת-העולם השנייה נדחקה שאלת ארץ-ישראל לקרן זווית, אך היא שבה והתעוררה בשלהי המלחמה, משעה שהחל להסתמן מיפנה ברור לטובת בעלות הברית.¹⁰ אולם, אם עד פרוץ המלחמה נודעה למנהיגות הלאומית הפלסטינית בראשות אל-חאג' אמין אל-חוסייני השפעה מכרעת על עמדת הממשלות הערביות בשאלת ארץ-ישראל, הנה לאחר הקמת הליגה הערבית חל בסוגיה זו מהפך ביחסי-הגומלין שבין ערביי הארץ לממשלות הערביות. שני גורמים עיקריים עמדו ביסוד מהפך זה: הראשון, חולשה ופירוד מבית של הציבור הערבי הפלסטיני. השני, התעניינות גוברת בשאלת עתידה של ארץ-ישראל אצל המדינות הערביות השכנות על רקע גורמים דתיים, לאומיים

8. ראה מאמרי "שיחות ומגעים בין מנהיגים ציוניים לבין מנהיגים ערבים-פלסטינים 1933-1939", המזרח החדש, חלק ראשון, כרך כ"ב, (1972)4, עמ' 401-423. חלק שני, כרך כ"ג, (1973)1, עמ' 1-21.

9. לאחר שנים הביעו ערבים פלסטינים רבים חרטה על שדחו את "הספר הלבן". אפילו המופתי נקט עמדה אפולוגטית בבואו להסביר את העמדה שנקט הוועד הערבי העליון בעניין זה, פורת, עמ' 348.

10. הורביץ, עמ' 212-218.

ותחרות על עמדות כוח והשפעה בין השליטים הערביים.¹¹ זאת ועוד, ממשלות ערב נדרשו להציג בפני עמיהן מענה הולם להתגברות השפעתה המדינית והמוסרית של התנועה הציונית בארצות-הברית ולהתעצמות כוחו הצבאי והכלכלי של הישוב היהודי בארץ, שנתפס לעתים כאיום בכוח לא רק על מעמד ערביי הארץ, אלא גם על המדינות השכנות.¹²

הנה כי כן, משהתחדש המאבק המדיני על ארץ-ישראל עם תום מלחמת-העולם השנייה, היו ממשלות ערב לצד עיקרי בו, כשהן פועלות באמצעות מוסד הליגה הערבית, ההנהגה הלאומית הפלסטינית, שקמה מחדש הודות להתערבות הליגה, הפכה לגורם מישני בחשיבותו במחנה הערבי בכללותו במאבק המדיני על ארץ-ישראל.¹³

עניינו של מאמר זה הוא שורת המגעים והשיחות המדיניות שניהלה הסוכנות היהודית במחצית השניה של 1946 עם עבדאללה מלך ירדן – ובנפרד עם ממשלת מצרים – בניסיון להגיע להסכם על הקמת מדינה יהודית ריבונית בחלק מארץ-ישראל. המקורות העיקריים לפרשה זו הם שניים:

- א. חליפת המכתבים בין משה שרתוק, ששימש אז ראש המחלקה המדינית בסוכנות היהודית, עם עוזריו בעת מעצרו במחנה לטרון. מיסמכים אלה, המצויים בארכיון הציוני, כתובים ברובם בלשון סתרים וברמזים המכבידים על הבנת תוכנם, אך מכילים מידע מפורט ובלעדי בסוגיה זו.
- ב. מיסמכי משרד-החוץ הבריטי, בהם מתועדת פרשה זו היטב, ביחוד בחלקה המצרי, ומהם ניתן ללמוד על העמדה הבריטית הרשמית, ביחס למגעים היהודיים-ערביים.

11. שם, עמ' 191–194. על מצב האירגון המדיני של ערביי ארץ-ישראל בשלהי המלחמה, ראה י. שמעוני, ערביי ארץ-ישראל, תל-אביב 1947, עמ' 328–330.

12. לא היתה זו טענה תעמולתית. ראה דבריהם של ראשי ממשלות לבנון ועיראק במועצת הליגה הערבית, ג'אמעת אל-דול אל-ערביה, אל-מחאדר אל-ח'תאמיה לג'לסאת דור אל-אג'תמאע אל-עאדי אל-ת'אני למג'לס אל-ג'אמעה, קהיר 1949, הישיבה ה'2, 5.11.45, עמ' 17, 23. הישיבה ה'4, 8.11.45, עמ' 87–89. ברוח זו הביעו ממשלות ערב את תגובתן על תוכנית מוריסון (ראה להלן); מיברקי הציר בכיירות יאנג (Young) למישרד-החוץ, 26.7.46, FO371/52544/3.8.46; FO371/52548/E7469, 6.8.46; FO371/52550/E7697. תזכיר של קלייטון (Clayton) קצין המודיעין הבריטי הראשי לענייני ערבים במזרח-התיכון, 25.7.46, FO371/52547/E7367. תזכיר של סמארט (Smart) הציר לענייני ערבים בשגרירות בקאהיר, 30.7.46, FO141/1091/101/348/46.

13. על נסיבות הרכבת הוועד הערבי העליון בראשות המופתי בכינוס מוסדות הליגה הערבית בבלודאן שבסוריה ביוני 1946, ראה הורביץ עמ' 251–253.

ב. עמדות־המוצא

נוכח הפער העמוק שהפריד בין עמדות הצדדים העיקריים לסכסוך על ארץ־ישראל, רק צירוף נסיבות מיוחד, כעין צומת דרכים היסטורי, שיצר מיפגש אינטרסים זמני בין יריבים, יכול היה להכשיר את הקרקע לקיום השיחות. ההקשר ההיסטורי ששימש רקע לפרשת המגעים היהודיים־הערביים במחצית השנייה של 1946 נעוץ בהתפתחויות שחלו במדיניות הבריטית, האמריקאית והציונית בשאלת ארץ־ישראל. ביסוד התפתחויות אלה עמדה התוכנית הבריטית לפתרון שאלת ארץ־ישראל על בסיס אוטונומיה מחוזית (Provincial Autonomy), שהוצגה בפומבי ב־31 ביולי 1946, ואשר לימים נודעה בשם "תוכנית מוריסון".¹⁴ תוכנית זו נועדה לשמש בסיס לדיוני ועידת לונדון¹⁵ שבריטניה קראה לכינוסה על־פי בקשתן המשותפת של מדינות ערב בעקבות כינוס מושב החירום של מועצת הליגה הערבית בבלודאן שבסוריה בתחילת יוני 1946, שדן בתגובה הערבית ההולמת לדו"ח הוועדה האנגלו־אמריקאנית.¹⁶

"תוכנית מוריסון" התבססה על רעיון הקנטוניזציה והיתה פרי מחשבות שרווחו במישרד־המושבות עוד בשנות השלושים. התוכנית, שנועדה להבטיח, למעשה, בראש וראשונה את המשך הנוכחות הצבאית הבריטית בארץ־ישראל לטווח ארוך, הציעה לחלק את ארץ־ישראל לארבעה מחוזות: מחוז יהודי, מחוז ערבי, מחוז הנגב ומחוז ירושלים. בשני המחוזות הראשונים ובמחוז ירושלים תוקם ממשלה מקומית שתיהנה מסמכויות בתחומים מוניציפליים ותרבותיים. ענייני ביטחון, חוץ, כספים ומשטרה יישארו בסמכותה של הממשלה המרכזית, שבראשה יעמוד הנציב־העליון הבריטי. סדרי רכישת קרקעות יהיו בסמכות הממשלות המחוזיות, אך ענייני ההגירה יוסיפו להיות ברשות הממשלה המרכזית. מחוז ירושלים יעבור במשך הזמן לפיקוח בינלאומי ואילו הנגב ישאר שטח מנדט בריטי.

"תוכנית מוריסון" נועדה לשמש בסיס למשא־ומתן עם נציגי היהודים והערבים כשלב לקראת גיבוש פתרון מוסכם לשאלת ארץ־ישראל. אולם עד מהרה התברר

14. פירוט התוכנית, ראה נספח ל־C.P. (46)259, 8.7.46, FO371/52537/E6476. התוכנית ראה א. אילן, אמריקה, בריטניה וארץ ישראל, ירושלים 1979 (להלן: אילן), עמ' 182-183, 225-230.

15. שם, עמ' 230. דין־וחשבון ועדת המומחים האנגלו־אמריקאית שהמליץ על תוכנית האוטונומיה המחוזית אושר עלידי הקבינט הבריטי ב־25 ביולי 1946 כבסיס למשא־ומתן עם נציגי היהודים והערבים; מיברק ממישרד־החוץ לשגריר בווינגטון, 25.7.46, FO371/52544/E7157. מיברק ממישרד־החוץ לקאהיר, 27.7.46, שם.

16. נוסח הפניה מטעם מזכירות הליגה הערבית והתייחסות לפניות הנפרדות של ממשלות ערב באותו עניין, ראה תזכיר מהאו־לבוין, 3.7.46, FO371/52543/E7065. השווה לנוסח הערבי, ג'אמעא אל־דול אל־ערביה, מדאבט גלסאט דורת אלי־אג'אמאע אל־ראבעה עיר אל־עאדיה, קאהיר 1946, הישיבה ה־4, 11.6.46, עמ' 54.

עד כמה רחוקה התוכנית מלספק את ציפיות המינימום של שני הצדדים. עוד לפני פרסומה ביטאו מדינאים ערבים מורת רוח מהתוכנית המתגבשת בלונדון, שידיעות אודותיה פורסמו בעיתונות, והגדירוה כפתרון על בסיס חלוקה או פדרציה של שני מחוזות – יהודי וערבי.¹⁷ אחדות ממשלות ערב שללו מלכתחילה כל מיפגש ומשא ומתן ישיר עם הנציגים היהודיים, בטענה שאין האחרונים מהווים צד בשאלת ארץ ישראל.¹⁸ מכל מקום, משעמדו על כוונת בריטניה לזמן את נציגיהן לוועידה בלונדון לדיון ב"תוכנית מוריסון", יצאו ממשלות ערב חוצץ נגדה ושבו ותבעו ליישם את ההתחייבויות הכלולות ב"ספר הלבן" כעמדה המשקפת את קצה גבול הוויתורים שהערבים נכונים לעשות. חריפה במיוחד היתה תגובת העיתונות במדינות ערב, שקראה להחרים את ועידת לונדון.¹⁹

מה היו אפוא עמדות הצדדים העיקריים בפרשה זו – בריטניה, מצרים, ירדן וההנהלה הציונית – בעקבות פרסום תוכנית מוריסון?

מאז עליית הלייבור לשלטון באוגוסט 1945 התאפיינה מדיניות הממשלה החדשה במגמה להפוך את ארצות הברית לשותף פעיל בפתרון שאלת ארץ ישראל. הפתרון אליו חתרה ממשלה זו היה אמור להבטיח את המשך הנוכחות הצבאית הבריטית בארץ ושמירה על מעמדה ויוקרתה של בריטניה במזרח התיכון.²⁰ הקמת הוועדה האנגלו-אמריקאית בראשית 1946 היתה ביטוי מובהק למגמה זו, אולם מסקנות הוועדה הנחילו אכזבה לקובעי המדיניות הבריטית בשאלת ארץ ישראל. יתר על כן, הניסיון לעבד מסקנות אלה, במשותף עם ארצות הברית, לנוסח הצעת הסכם בדמות תוכנית מוריסון, הסתיים בכישלון צורב. המימשל האמריקאי נמנע מלאשר אותה, סירב ליטול חלק בוועידת לונדון וב"באוקטובר התנער ממנה לחלוטין.²¹

17. *Sunday Times* 21.7.46. ראו גם מיכתב מהשגריר במצרים קמפבל (Campbell) לבווין, FO371/52547/E7367, 26.7.46.

18. ראה למשל תגובות ממשלות סוריה ולבנון, אלאהראם, 24.7.46. ממשלת בריטניה ציפתה כי למרות התנגדות זו יתאפשר מיפגש בין שני הצדדים במהלך הוועידה: מיברק מיאנג למישרד החוץ, 26.7.46, ותשובת מישרד החוץ לביירות, 6.8.46, FO371/52544/E7164.

19. ראה המקור השני בהערה 17. תזכיר מקלייטון לסמארט, 25.7.46, על שיחתו עם מזכיר הליגה הערבית עבד אל-רחמן עזאם, FO371/52547/E7367. מיברק מיאנג למישרד החוץ, 29.7.46, FO371/52551/E7257. על תגובת העיתונות במדינות ערב ראה "מן הנעשה בין הערבים", 6-7.8.46 ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ) S/25/3576; מיברק מיאנג אל מישרד החוץ, 6.8.46, FO371/52550/E7596. מיברק השגריר בבגדאד סטוניואר-ביירד (Stonehewer-Bird) אל מישרד החוץ, 3.8.46, FO371/52548/E7480.

20. אילן, עמ' 182-184, 198.

21. אילן, עמ' 227-228, 243-244. על סירוב ארצות הברית ליטול חלק בוועידת לונדון, ראה טרומן אל אטלי, 12.8.46 (להלן: *Foreign Relations of the United States* (FRUS) 1946, Vol. VII, p. 682

בריטניה נותרה איפוא לבדה עם תוכנית שנועדה לשמש בסיס לדיוני ועידת לונדון, כשהיא מודעת לחוסר יכולתה לכפות לבדה פתרון כלשהו שלא יהיה מקובל על היהודים והערבים כאחד. גישה זו באה לביטוי בנוסח ההזמנה ששיגרה לצדדים הנוגעים לשיחות לונדון: בריטניה נמנעה מלהתחייב לבצע תוכנית כלשהי, ובכלל זה תוכנית מוריסון. יתר על כן, היא הדגישה כי כל צד רשאי להעלות הצעות משלו, שידונו אף הן.²² כאן ראוי לציין כי ערב כינוס ועידת לונדון העריכו מומחים בריטיים למזרח-התיכון כי מרבית ממשלות ערב תשלמנה עם חלוקת הארץ לשתי מדינות או תסתפקנה בהתנגדות רפה – ומכל מקום לא אלימה – וכי זהו הפתרון המעשי היחיד לשאלת ארץ-ישראל. הערכה זו התבססה במידה רבה על ההנחה שממשלת מצרים בראשות אסמאעיל צדקי תרצה להשפיע על שאר מדינות ערב להסכים לחלוקה תמורת ויתורים מצד בריטניה במשא-ומתן על החוזה האנגלו-מצרי.²³

בקיץ 1946 היתה מצרים נתונה בשיאה של תסיסה פנימית ממושכת, לאחר שביולי נקלע המשא-ומתן שניהלה עם בריטניה על רוויזיה של החוזה משנת 1936 למבוי סתום.²⁴ דרישותיה העיקריות של מצרים היו פינוי הכוחות הבריטיים מאיזור תעלת סואץ והבטחת שלטון הכתר המצרי בסודאן. מילוי דרישות אלה נתפס כתנאי הכרחי להשלמת תהליך השחרור הלאומי של מצרים. לא ייפלא איפוא כי המשא-ומתן על החוזה עם בריטניה עמד בראש מעייניה של מדינות החוץ והפנים המצרית, והתנודות בו השפיעו באורח ניכר על מצב הביטחון הפנימי ויציבות הממשלה.²⁵ אכן, בהשוואה לבעיה הלאומית המצרית תפסה שאלת ארץ-ישראל מקום מישני בלבד בסדר-יומן של כל הממשלות המצריות בשנים 1945–1947, ולא רק בעת כהונתה של ממשלת צדקי. זאת ועוד,

22. מיברק ממישרד-החוץ לביירות, 9.8.46, FO371/52549/E7528. תזכיר של בילי (Beel-ey) 6.8.46, FO371/52548/E7469.

23. תזכיר של האו, 17.8.46, FO371/52551/E7868. תזכיר של מנהל מחלקת המזרח במישרד-החוץ, בקסטר (Baxter), 21.8.46, FO371/52553/E8106. תזכיר של קלייטון, מצורף למיכתב ממנו לסמארט, 31.8.46, FO371/52557/E9135. תזכירו של קלייטון הוא המפורט והמקיף ביותר, והוא מדגיש את תפקידה של מצרים בקידום פתרון של חלוקה ובהשגת הסכמת רוב מדינות ערב. הנציב העליון של ארץ-ישראל, הגנרל קאנינגהם (Cunningham) ביסס את עמדתו בזכות חלוקת ארץ-ישראל על הערכותיו של קלייטון, ראה תזכירו המצורף לתזכיר מהאו אל בוויין, 23.10.46, FO371/52562/E10668. הערכה ברוח אופטימית דומה ניתנה גם עלידי מחלקת המדינה האמריקאית, תזכיר תת-שר החוץ אצ'סון (Acheson) על שיחה עם הלורד אינוורצ'פל (Inverchapel), 22.11.46, FRUS, 1946, pp. 725–726.

24. P.J. Vatkiotis, *The Modern History of Egypt*, London 1969, p. 362.

25. ראה דינים-וחשבונות דו-חודשיים של "מרכז המודיעין המדיני למזרח-התיכון" (Political Intelligence Center for the Middle East), מס' 60–64, WO261/ (6.9.46–11.7.46), 768. מיברק מקמפבל למישרד-החוץ, 31.8.46, FO371/52555/E8732.

גם ללא שאלת החוזה האנגלו-מצרי היה עניינה המסורתי של מצרים בארץ-ישראל מועט בהשוואה לזה של עבר-הירדן, סוריה או עיראק. שלא כמדינות אלה, לא היה למצרים אינטרס ישיר בארץ, והתעניינותה בכביית ארץ-ישראל עמדה ביחס ישר לאפשרות ניצולה כמנוף לקידום השאיפה המצרית להגמוניה בעולם הערבי. זאת ועוד, בצמרת הפוליטית המצרית היו אישים בולטים, ובהם ראש-הממשלה אסמאעיל צדקי,²⁶ שחייבו את רעיון החלוקה כפתרון מועדף לסכסוך היהודי-ערבי. הלכני-הרוח שרווחו בחוגי השלטון במצרים בסוגיית ארץ-ישראל משתקפים בבירור בהערכותיו המדיניות של ראש האגף הערבי במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית לגבי עמדת ממשלות ערב בקשר לחלוקה.²⁷

שאיפותיו של עבדאללה מלך עבר-הירדן לאיחוד ערבי בהנהגתו, שיכלול גם את סוריה, לבנון וארץ-ישראל – "סוריה רבת" – היו ידועות מראשית מלחמת-העולם השניה. עם חלוף השנים גבר במלך המזדקן הדחף לפעול למימוש שאיפתו זו, דבר שיצר מתחים ויחסי יריבות קשים בינו לבין מנהיגי "הגוש הלאומי" ששלטו בדמשק.²⁸ עבאללה, שקיים קשרים הדוקים עם ראשי הסוכנות היהודית והסתייע בהם מבחינה כספית, לא הסתיר מהם או מפטרוניו הבריטים את שאיפתו לשלוט בכל ארץ-ישראל – תוך הענקת אוטונומיה ליהודים – או לפחות לספח את החלק הערבי של ארץ-ישראל לממלכתו במיקרה שתהיה חלוקה. הנה כי כן, אך טבעי היה שעוד לפני פרסומה של תוכנית מוריסון הביעו עבדאללה וראש-ממשלתו באוזני הציר הבריטי ברבת-עמון את תמיכתם במה שנראה כשלב לקראת חלוקת הארץ, הטומן בחובו סיכוי לסיפוח החלק הערבי לממלכת עבר-הירדן.²⁹ אכן, מאותה סיבה עצמה היתה סוריה, יחד עם הוועד הערבי העליון, ערב הסעודית ועיראק, ממתנגדיה החריפים ביותר של התוכנית.³⁰ אולם בין שאיפותיו של עבדאללה לבין יכולתו לממשן היה פער

26. במיברקו למישרד-החוץ, 26.4.46, FO371/52521/E4084, מוסר קמפבל כי בשיחה עם ראש-ממשלת מצרים צדקי הביע האחרון דעתו בעד פתרון שאלת ארץ-ישראל בדרך של חלוקה. קמפבל מתייחס בזלזול לעמדת צדקי, וקובע כי דעתו זו אינה מייצגת אלא אותו בלבד.

27. ראה תזכיר מא. ששון אל ב. ג'וזף 12.4.46, אצ"מ. Z5/1083.

28. סקירה מפורטת על צמיחת רעיון "סוריה רבת" והתפתחות המשבר סביבו בין ממלכת ירדן ליריבותיה הערביות, ראה 10.1.48, "The Greater Syria Movement", FO371/61497/E9137.

29. מיברק מהציר הבריטי ברבת-עמון קירקברייד (Kirkbride) אל וייקלי (Wikley) במישרד-החוץ, 29.7.46, FO371/52551/E7868.

30. על שיקולי סוריה וערב הסעודית להתנגד לתוכניותיו של עבדאללה ומשום כך גם לתוכנית מוריסון ראה התייחסות עזאם לעמדת אבן-סעוד, מיברק מקמפבל למישרד-החוץ, 22.8.46, FO371/52554/E8424. מיברק מהציר הבריטי בג'דה גרפטי-סמית (Graftey-Smith) למישרד-החוץ, 19.8.46, FO371/52553/E8221. בעניין סוריה, ראה מיברק מיאנג למישרד-החוץ, 3.8.46, FO371/52548/E7469. א. אלישקירי, ארבעון

גדול. יותר מכל שליט אחר היה תלוי בבריטניה מבחינה חומרית ומדינית, דבר שגרר יחס של זלזול ואיבה כלפיו מצד יריביו הערביים, ובראשם אבן-סעוד וממשלת סוריה. כמוהו כהנהלת הסוכנות היהודית, ראה במנהיגות החוסיינית של ערביי ארץ-ישראל, ובראשה המופתי חאג' אמין, סכנה לשאיפותיו, ועשה כל שביכולתו כדי להחלישה ולצמצם את השפעתה על המדיניות הערבית הקיבוצית בשאלת ארץ-ישראל.³¹

שורת המגעים המדיניים שהחלה ביוזמת נציגי הסוכנות היהודית עם ממשלות מצרים, עבר-הירדן ובריטניה לא היתה מתאפשרת לולא המיפנה הדראמטי שחל במדיניות הציונית בקיץ 1946.³² ב-5 באוגוסט 1946 בשיבת ההנהלה המורחבת של הסוכנות היהודית בפאריס התקבלה החלטה רשמית ברוב מכריע, לתמוך בחלוקת ארץ-ישראל ולאמץ תוכנית זו כמצע מדיני רשמי של ההנהלה הציונית. לא היה זה שינוי פתאומי. עוד בראשית 1946, לקראת הופעת נציגי הנהלת הסוכנות היהודית בפני ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית, רווחה בקרב אישים מרכזיים בהנהלה הציונית ובהם וייצמן, בן-גוריון, שרתוק, נחום גולדמן ואחרים, ההכרה ש"תוכנית בילטמור" אינה מעשית, וכי על מנת להבטיח את תמיכת הממשל האמריקאי בתנועה הציונית יש לאמץ קו של פשרה ובלבד שתובטח יצירת רוב יהודי בחלק מארץ-ישראל.³³ בשיחות פרטיות שקיימו עם החברים הפרו-ציוניים בוועדת החקירה במארס 1946, הבהירו בן-גוריון, וייצמן ושרתוק כי הם תומכים בחלוקה כפתרון לשאלת ארץ-ישראל, ואף הגישו מפה בעניין זה.³⁴ כבר אז עמדו לנגד עיניהם של מצדדי החלוקה שתי הנחות-יסוד:

1. החלק הערבי של ארץ-ישראל יסופח לממלכת עבר-הירדן ומרכזו יהיה רבת-עמון.

2. המדינה היהודית תהיה מוכנה להעניק לבריטניה אפשרות לקיים בה נוכחות צבאית, אך כדי למנוע נிகור מצד הערבים תצטרף לפדרציה עם מדינות ערב.³⁵

עאמא פי אל-חיאא אל-ערביה ואל-דוליה, בירות 1969, עמ' 280.

31. ביטוי למסקנתו מזהות האינטרסים שבינו לבין היהודים ביחס למנהיגות החוסיינית נתן עבדאללה בשיחתו עם ששון ב-12 באוגוסט 1946, ראה א. ששון, בדרך אל השלום, תל אביב 1978 (להלן: ששון), עמ' 367-370.

32. דיון מפורט ברקע ובהתפתחות המדיניות הציונית בתקופה זו ראה מאמרו של י. הלר, "מ'השבת השחורה' לחלוקה, קיץ 1946 כנקודת-מיפנה בתולדות המדיניות הציונית", ציון, מ"ג, ג-ד, (להלן: הלר, מ'השבת השחורה" לחלוקה) - עמ' 314-361.

33. י. הלר, "המדיניות הציונית בזירה הבינלאומית לאחר מלחמת העולם השנייה - פרשת ועדת-החקירה האנגלו-אמריקאית 1945/6", שלם, כרך ג' תשמ"א (להלן: הלר, ועדת החקירה), עמ' 234-236.

34. גבולות המדינה היהודית בראיית מצדדי החלוקה התבססו על "תוכנית פיל" בתוספת ירושלים והנגב, שם, עמ' 236 (הערה). ראה מפה אצל הורביץ עמ' 260-261.

35. הלר, ועדת החקירה, עמ' 235-236. ראה גם הצעתו של דוד בן-גוריון, 17.7.46 - "A Scheme for the Solution of the Palestine Problem". אצ"מ Z/S/797.

אולם הגורם העיקרי שהביא לאימוץ רעיון החלוקה כמצע ציוני רשמי היתה תוכנית מוריסון, שהמליצה על קנטוניזציה ועליית 100 אלף יהודים בלבד לארץ. הכרח היה להנהלה הציונית להכשיל תוכנית זו, שנתפסה כפסק־דין הגוזר על המיפעל הציוני קיום מוגבל וחלוש בלא סיכויי התפתחות, ולמעשה כשלב לקראת הקמת מדינה בעלת רוב ערבי בכל שטח ארץ־ישראל. בשיקולי הנהלת הסוכנות מילאו תפקיד תחושת חוסר־האונים והזעזוע שגרם העימות עם בריטניה בעקבות אירועי "השבת השחורה", החרדה מאפשרות אובדן תמיכת "הבית הלבן" בציונות בגין עמדתה המקסימליסטית ודרכי האלימות שהיא נוקטת, ומצוקתם הגוברת של הפליטים היהודיים במחנות באירופה.³⁶

דומה כי אימוץ רעיון החלוקה ניוון גם מן ההערכה שהערבים לא יתנגדו בכוח להקמת מדינה יהודית בחלק מארץ־ישראל אם מאחורי פתרון כזה יעמדו בריטניה וארצות־הברית. הערכה זו התבססה על ההנחה שמצרים עסוקה בשאלת הפינוי הבריטי, והיא עשויה לתמוך בחלוקה אם בתמורה לתמיכתה יועבר הצבא הבריטי מתעלת סואץ לארץ־ישראל ולעבר־הירדן; עיראק תלויה בבריטניה ועסוקה בשאלה הכורדית; לסוריה ולבנון אין כלל צבא אלא רק ז'נדארמריה לצרכי בטחון־פנים; לערב הסעודית אין גבול משותף עם ארץ־ישראל והיא מסוכסכת עם עבדאללה; עבר־הירדן לא תתנגד לחלוקה שתוסיף לה שטח לממלכתה ובכך תקדם את שאיפותיה לאיחוד ערבי. לכל היותר ייכנסו כנופיות לארץ־ישראל, ובהן יוכלו היהודים לטפל בעצמם.³⁷

הנה כי כן, מנקודת־ראותו של הצד היהודי, היוזם, הוכתבו מסגרת המגעים, תוכנם ועיתויים על־ידי שלושה גורמים עיקריים: (א) החלטת הנהלת הסוכנות היהודית ב־5 באוגוסט לדחות את תוכנית מוריסון ולהכשילה, תוך נכונות לשאת ולתת עם בריטניה על חלוקה. (ב) הצהרת בריטניה כי תוכניתה הינה רק בסיס לדיונים, לאמור, ניתן להכניס בה שינויים. (ג) חוסר האחידות בעמדות ממשלות ערב ביחס לפתרון ההולם לשאלת ארץ־ישראל, דבר שהשתקף גם בתגובותיהן על פרסום תוכנית מוריסון ונתן מקום להערכה שאפשר לגייס את תמיכת ממשלת מצרים והמלך עבדאללה בחלוקה.

המגעים עם ממשלת מצרים ועם המלך עבדאללה נועדו להשיג שתי מטרות חליפיות: תיקונים בגוף התוכנית הבריטית המוצעת, אשר ירחיבו את שטח המחוז האוטונומי היהודי ואת סמכויותיו, או דיון בפתרון סופי לשאלת ארץ־

36 הלר, מ"השבת השחורה" לחלוקה, עמ' 315–316.

37 הערכה זו משתקפת מן העדויות היהודיות בפני ועדת החקירה האנגלו־אמריקאית "תזכיר תנועת המרי" שהוגש לוועדה. נוסח התזכיר, ראה ע. קרליבך (עורך), ועדת החקירה האנגלו־אמריקאית לענייני ארץ־ישראל, תל־אביב תשי"ז, עמ' 668–670. ראה ג. הלר, ועדת החקירה, עמ' 259–260. תזכיר מששון אל ג'וזף, 12.4.46, אצ"מ, 25/1083. בתזכירו טוען ששון כי האמיר עבדאללה וכן ראש־ממשלת מצרים לשעבר עלי מאהר הביעו נכונות לנהל משא־ומתן על חלוקה.

ישראל על בסיס חלוקה, כל זאת תוך שמירת האינטרסים הצבאיים הבריטיים בארץ.³⁸ הקשיים שאליהם נקלע המשאומתן האנגלו-מצרי על החוזה בין שתי המדינות נתנו מקום להערכה שלמצרים יש עניין דחוף בפתרון בדרכי שלום של שאלת ארץ-ישראל שיאפשר לבריטניה להעביר אליה את בסיסה ממצרים. על רקע זה ראתה הסוכנות היהודית אפשרות לשתף פעולה עם מצרים על בסיס של "תן וקח": הסוכנות היהודית תפעיל את השפעתה וקשריה בבריטניה ובארצות-הברית כדי לגבש דעת-קהל אוהדת לתביעות מצרים במשאומתן עם הבריטים, ואילו מצרים, מצידה, תתמוך בחלוקה כפתרון של קבע לשאלת ארץ-ישראל ותפעל למען הנחלת עמדה זו לשאר מדינות ערב.³⁹

ג. מגעים ראשוניים ערב כינום ועידת לונדון

ימים אחדים לפני שהתכנסה ועידת שרי-החוץ הערביים באלכסנדריה לשם גיבוש עמדה משותפת ביחס לוועידת לונדון,⁴⁰ החלו שיחות ראשוניות בין אישיות מצרית, שפעלה מטעמו של ששון, לבין מנהיגים מצריים ובהם ראש-הממשלה לשעבר עלי מאהר, ראש-הממשלה אסמאעיל צדקי, מזכיר הליגה עזאם ושרי-החוץ מחמד לטפי אל-סייד. בשיחות אלה הביעו המדינאים המצריים תמיכה בפתרון של פשרה בארץ-ישראל, המבוססת על הסכמה בין יהודים וערבים. צדקי, לטפי אל-סייד ועזאם טענו שחלוקה היא הפתרון המעשי היחיד, והביעו נכונותם לסייע בקידום פתרון כזה בתנאי שבריטניה תיפנה אליהם בבקשה לפעול להשגת הבנה יהודית-ערבית. עזאם וצדקי עמדו על הזיקה בין פתרון שאלת ארץ-ישראל לנכונותה של בריטניה לפנות את כוחותיה מאדמת

38. מיכתב מעטרה (ששון) אל אביחי (שרתוק), 2.8.46, אצ"מ, S25/10016, מיכתב בלתי חתום של שרתוק, 8.8.46, שם, תיק 5177.

39. תזכיר "סודי ביותר" של קלייטון, המביא את עיקריו של תזכיר ששון העביר לראש-ממשלת מצרים, צדקי, באמצעות מתווך, 14.8.46, FO141/1090/101/8/46. ראה גם הנחיותיו של שרתוק לניסוח התזכיר עבור צדקי, 11.8.46, אצ"מ, S25/3959. ניתוח העמדה המצרית, ראה מיכתב מעטרה (ששון) אל אביחי (שרתוק), 10.9.46, שם.

40. ב-12 באוגוסט התכנסו באלכסנדריה שרי-החוץ הערביים לשם גיבוש עמדה משותפת ביחס לשיחות לונדון. הכינוס הסתיים בהפגנת אחדות כל-ערבית ובתמיכה בדרישת ערביי ארץ-ישראל ליישום ה"ספר הלבן" של 1939 ובהיענות להזמנה לוועידת לונדון בשני תנאים: (א) לא יהיה משאומתן ישיר יהודי-ערבי. (ב) תוכנית החלוקה או כל תוכנית אחרת העלולה להביא לחלוקה לא תשמש בסיס לדיונים. ההחלטות הבלישו את העדרה של תוכנית ערבית חיובית לפתרון שאלת ארץ-ישראל, להוציא את הכוונה להעביר את השאלה להכרעת האו"ם, לאחר שוועידת לונדון – כפי שהכל ציפו – תיכשל. על מהלך הכינוס והחלטותיו, ראה מיברקי קמפבל למישרד-החוץ, 14.8.46, FO371/ E7997, S2552/E7993. נציגי הוועד הערבי העליון שותפתו רק בחלק מהדיונים, שם. ראה גם תזכיר הוועד הערבי העליון, 26.8.46, ג"מ חט' 65/5, תיק 2613. בשיחתו עם ששון ב-19.8.46 טען עבדאללה כי החלטות הוועידה התקבלו בלחץ המופתי אל חאג' אמין ואנשיו, ששון, עמ' 372.

מצרים, ומכאן עניינם בשיתוף-פעולה עם אנשי הסוכנות היהודית. המדינאים המצריים הדגישו כי בראש מעייניהם השגת יעדיה הלאומיים של מצרים הקשורים בחווה עם בריטניה, השגת עצמאות ללב ומניעת הידרדרות לאי-שקט ומהומות בארץ-ישראל, העלולות להיות הרסניות לגבי מצרים. צדקי ושרי-החוץ המצרי ביקשו לקבל בדחיפות תזכיר בכתב, בלתי חתום, שיציג את תוכנית המינימום של הסוכנות היהודית לפתרון שאלת ארץ-ישראל ואת השקפתה בקשר לשיתוף-הפעולה עם מצרים. המצרים הסבירו כי התזכיר נועד לאפשר לממשלתם לכוון על פיו את דיוני ועידת שרי-החוץ באלכסנדריה.⁴¹ התזכיר הוגש למצרים רק לאחר שוועידת שרי-החוץ הסתיימה, אך קשה להניח שהיה גורם לשינוי כלשהו של תוצאותיה אילו הוגש במועד, וזאת למרות העובדה שעזאם ושרי-החוץ המצרי לטפי אל-סייד שימשו בוועידה בתפקיד היו"ר. התזכיר קבע כי היהודים מוכנים להסתפק במדינה יהודית בתחלק מארץ-ישראל, אך לא יוותרו על המשך העליה, וכי הם נכונים להשתלב בעולם הערבי ולהגיש סיוע מדיני והסברתי לעניין המצרי תמורת תמיכה מצרית בדרישת הסוכנות היהודית, כמו גם עזרה כלכלית ומדעית. כן נאמר בתזכיר כי במדינה היהודית שתקום בחלק מארץ-ישראל יוכלו הבריטים להקים בסיסים צבאיים חליפיים לאלה שיש להם על אדמת מצרים.⁴²

הגורם הערבי השני שאליו פנתה הסוכנות היהודית בקשר לרעיון החלוקה היה עבדאללה מלך עבר-הירדן, אשר שאיפתו לספח את ארץ-ישראל לממלכתו היתה ידועה זה מכבר.⁴³ אולם חרף שאיפותיו והסכמתו העקרונית לפתרון של חלוקה, התברר לסוכנות היהודית כי אין עבדאללה יכול לתת להן ביטוי פומבי, שכן מדיניותו המעשית בשאלת ארץ-ישראל מושפעת יותר מעמדת בריטניה (בשל תלותו של המישטר ההאשמי בה) מאשר מעמדת ממשלות ערב האחרות. בפגישתו הראשונה עם ששון ניסה עבדאללה, מחד גיסא, לצייר תמונה מרגיעה באשר לגורל האינטרסים היהודיים, ומאידך גיסא דרש שהסוכנות היהודית תסייע לו במימוש תוכניותיו ביחס לסוריה ובהסרת המיכשולים שמציבות המדיניות הבריטית וממשלות ערב בדרכו למימוש רעיון החלוקה. עבדאללה ציין

41. מיכתב ששון מקאהיר 9.8.46, ששון, עמ' 364-366. ראה אישור לתוכן המגעים עם צדקי ועזאם ולהגשת התזכיר הבלתי חתום; תזכירי קליטון מ-13.8.46 ומ-14.8.46/FO141/1090/101/8/46. על-פי התזכיר הראשון, עזאם היה מסוייג כלפי רעיון הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל. על נכונותו העקרונית של עזאם לקבל סיוע יהודי לפתרון בעיית לב, ראה "מיכתב ממצרים", 22.5.46, אצ"מ, S25/9020.
42. ראה המקור השני בהערה הקודמת. מעניין שלא כל ההנחיות של שרתוק באו לידי ביטוי בתזכיר זה, ראה מיכתבו מ-11.8.46, אצ"מ, S25/3959, ראה פירוט נקודות ההסכמה עם המצרים במיכתב (לשרתוק), 29.8.46, אצ"מ S25/3960. נקודות אלה הועברו על-ידי גולדמן לבוין בתזכיר בכתב; מיברק בוין אל אטלי, 3.9.46, FO371/52642/E8776.
43. מיברק קירקברייט אל וייקלי, 29.7.46, FO371/52551/E7868.

כי היה מעדיף את חלוקת הארץ וצירוף החלק הערבי לממלכתו, אך הוא חייב לכופף את רצונו לזה של הבריטים, שאינם מעוניינים בחלוקה בשל ההשלכות השליליות שיהיו לה על היחסים הבינערביים, ועל כן הם מעדיפים את תוכנית הקנטונים. הוא הסביר שיהיה מוכן לתמוך בסוכנות היהודית אם זו תשכנע את בריטניה, ארצות־הברית והא"ם לתמוך בחלוקה. עבדאללה טען שגיבש תוכנית – שאותה לא היה מוכן לפרט – לכפיית ההצעה הפדרטיבית על הערבים בארץ־ישראל, ובינתיים ביקש סיוע כספי ותבע שהסוכנות היהודית תחדל להילחם בבריטניה ותימנע מלדרוש את הנגב בפומבי. הוא חזר וטען שעיראק תומכת בתוכנית הפדרטיבית וכי מנהיגיה אף היו מעורבים בניסוחה. אם כי הדגיש שמדובר רק בקומץ אישים מן המשפחה ההאשמית ומן המקורבים אליה.⁴⁴ ששון מסר לעבדאללה על המגעים עם המדינאים המצריים וביקש ממנו לשתף פעולה עימם במסגרת הליגה הערבית לטובת צדקי.⁴⁵ סירובו של עבדאללה להורות לנציגיו בוועידת אלכסנדריה לשתף פעולה עם המצרים נבע לא רק מקשריו עם ה"ופד" שהיה – גם מחוץ לשלטון – הכוח הפוליטי העיקרי במצרים ויריבו המושבע של המלך פארוק, שיחסיו ההדוקים עם אבן־סעוד היו לצנינים בעיני עבדאללה. עמדתו של מלך עבר־הירדן כלפי ממשלת צדקי הושפעה גם מן הפער בין עמדותיהם בשאלת עתיד החלק הערבי של ארץ־ישראל המחולקת. שכן, בעוד שהמלך עבדאללה ראה בחלוקה אמצעי להרחבת ממלכתו ולקידום שאיפותיו המדיניות, דיברו המצרים על פתרון בהסכמת ערביי ארץ־ישראל, קרי, הקמת מדינה ערבית פלסטינית בחלק מן הארץ, אם גם לא שללו עקרונית את הצטרפותה לממלכת עבר־הירדן.⁴⁶

כשבוע לאחר ועידת שרי־החוץ הערביים באלכסנדריה, שב ששון ונועד, ב־19

44. סיכום שיחת ששון–עבדאללה באל־שונה שבעבר־הירדן, 12.8.46, אצ"מ S25/9036. סיכום שיחתם השניה, 19.8.46, ששון עמ' 370–372. ראה התייחסותו השלילית של הציר, בבגאדאד, באסק (Busk) לאפשרות שמדינאים עיראקיים מוכנים לדון בחלוקת ארץ־ישראל, במיברקו למישרד־החוץ, 26.8.46, FO371/52554/E8496. ראה בהקשר של העמדה העיראקית גם האשמת נורי אל־סעיד על חלקו בניסוח תוכנית מוריסון בכתב־העת של ה"ופד", אל־שעלה, 16.8.46, על־פי מיכתב קמפבל אל בוויין 31.8.46, FO371/52556/E8962. ראה גם שיחה עם השריף פואד אל־שריף (סודי מאד), 16.7.47, בחתימת י.ש. (יעקב שמעוני) אצ"מ, S25/3709. השריף היה קרובו של העוצר העיראקי ולדבריו מסכים האחרון לחלוקת ארץ־ישראל והקמת מדינה יהודית בתנאים מסוימים שאותם פרט. למסמך מצורפים שני נוסחי הסכם יהודי–עיראקי המייצגים את השקפת כל אחד משני הצדדים. נראה שהנוסחים, שהוכנו על־ידי אנשי האגף הערבי של המחלקה המדינית בסוכנות היהודית, נמסרו לאל־שריף, אלא שלא היה למגעים אלה כל המשך.
45. ראה המקור הראשון בהערה הקודמת.
46. מיכתב מששון, 16.8.46, אצ"מ S25/3959. על תמיכתו העקרונית של צדקי בחלוקת ארץ־ישראל לשתי מדינות עצמאיות כפתרון המועדף, ראה תזכיר של קמפבל, 25.4.46, FO141/1090/101/147/46.

כאוגוסט, עם עבדאללה. בפגישה זו שינה המלך את טעמו והציע שהיהודים יתנגדו בוועידת לונדון לכל תוכנית פרט לחלוקה וצירוף החלק הערבי לממלכת עבר-הירדן, דבר שיביא את בריטניה לכפות על היהודים וערביי ארץ-ישראל את הפתרון הפדראטיבי. פתרון זה אומנם לא יספק את דרישות היהודים במלואן, אך הוא יסלק אחת ולתמיד את התנגדות ערביי הארץ לכל הסדר שאינו מספק את תביעותיהם, ויאפשר העלאת מאה אלף יהודים לארץ. עבדאללה הסכים להסדר שלפיו יקיים ראש המשלחת שלו בוועידת לונדון קשר שוטף עם נציג הסוכנות היהודית שם, וכי השניים יתאמו עמדותיהם במיקרה שהוועידה תגיע לדיון על חלוקה.⁴⁷ נראה כי היתה זו תגובה על העמדה החד-משמעית שגיבשו שרי-החוזק הערביים באלכסנדריה נגד תוכנית מוריסון – אליכא דעבדאללה, בהשראת המופתי – שאם תתקבל, יתחסלו סיכויי של עבדאללה להרחיב את ממלכתו בחלק מארץ-ישראל.

הנה כי כן, עוד בשלב מוקדם של המגעים עם ממשלות מצרים ועבר-הירדן, התחזר לאליהו ששון, האיש שהיה הכוח המניע מאחורי יוזמה זו של הסוכנות היהודית והמוציא-לפועל שלה, כי סיכויי של משא-ומתן זה קלושים, גם אם מלכתחילה לא השלה עצמו לגבי סיכויי להצלחה. מעמדה הרופף של ממשלת צדקי מבית, התניית הנכונות לשתף פעולה עם הסוכנות היהודית ביוזמה בריטית ובהסכמת ערביי ארץ-ישראל, ומעל הכל – הציפיה לתמורה של ממש מהצד היהודי בצורת השפעה תעמולתית ודיפלומטית על ממשלת בריטניה, שלא היתה בת-מימוש⁴⁸ – כל אלה העמידו מלכתחילה בספק את המשימה שנטל ששון על עצמו. ואם כך הדבר כשמדובר במנהיגת מדינות הליגה הערבית, כיצד תושג התקדמות בעניין זה עם ממשלות ערביות אחרות?⁴⁹ ששון נטה להטיל ספק

47. שיחת ששון-עבדאללה, 19.8.46, ששון, עמ' 370-372. מרכיב חשוב בפגישה זו

ובהסכמה שהושגה בה, היה מתן סכום כסף של 4000 לא"י לעבדאללה, שנועד לסייע

לקידום תוכניותיו של המלך לסילוק שלטון "הגוש הלאומי" בדמשק וצירוף סוריה

לממלכתו. ראה בעניין זה מיכתב (מששון לשרתוק), 16.8.46, ותשובה (משרתוק) אל

עטרה (ששון), 18.8.46, אצ"מ, S25/3959. קלייטון מאשר את דבר העברת הכסף עלידי

ששון שבעברו את גשר אלנבי נערך אצלו חיפוש מדוקדק והוא נחקר בקשר למטרת

נסיעתו, תזכיר לסמארט, 30.8.46, FO141/1090/101/11/46.

48. כהגדרתו של ששון: "האגדה המהלכת במזרח זה שנים על כוחנו והשפעתנו היתה לי

לעזר רב". אולם כדי לשמור על דימוי זה נאלץ ששון לחבר דינים וחשבונות מדומים

שנשלחו כביכול מלונדון ובהם פרוט הפעולות שנעשו עלידי המוסדות הציוניים שם

למען הבעיה המצרית ולהעבירם לידי בני שיחו המצריים. ר' מכתב עטרה (ששון) לאביחי

(שרתוק), 18.9.46, אצ"מ, S25/3959.

49. ביטוי ללבטוי במשא-מתן ולהערכת הציפיות ממנו נתן ששון במיכתבו אל שרתוק,

30.8.46, אצ"מ, S25/10016. לספקות וללבטים נוסף גם מימד אישי: העובדה ששרתוק

ושאר חברי הנהלת הסוכנות היהודית היו במעצר או בחו"ל הכבידה על קיום קשר שוטף

ומהיר בין ששון לבין הממונים עליו, והטילה עליו אחריות רבה יותר בניהול המגעים.

התקשורת עם שרתוק נוהלה באמצעי מחתרת ובמיכתבים מרומים המשמשים מקור

בנכונות עיראק לתמוך בפתרון של חלוקה כפי שהציג זאת עבדאללה,⁵⁰ והבדלי הגישות בין מצרים לעבר־הירדן ביחס לעתיד החלק הערבי של ארץ־ישראל המחולקת יצרו סתירה בין הבטחות הסוכנות היהודית למצרים לבין אלה שניתנו לעבדאללה.⁵¹ אולם חרף הספקות הללו סבור היה ששון שתמיכתן העקרונית של שתי מדינות ערביות ברעיון החלוקה תוכל לשמש בסיס להשגת הסכמתה של הליגה הערבית לרעיון, ומכל מקום ראוייה למאמץ יהודי להשגתה. לא ברור באיזו מידה ידעה הנהלת הסוכנות היהודית על לבטיו וקשייו של ששון. ברור, מכל מקום, כי עניינה העיקרי היה להציג, לפחות כלפי חוץ, תמונה אופטימית של התפתחות המגעים עם מדינות ערב.⁵²

אכן, דומה כי ההנהלה הציונית לא ראתה במגעים עם הצדדים הערביים מהלך מדיני עצמאי, וודאי לא עיקרי, אלא מהלך טאקטי שנועד לסייע למאמץ הציוני העיקרי – הכשלת תוכנית מוריסון וקידום רעיון החלוקה – שנוהל בוושניגטון ובלונדון על־ידי הד"ר נחום גולדמן.⁵³ מכל מקום, המגעים היהודיים־ערביים שהתקיימו טרם כינוסה של ועידת לונדון, הבהירו לכל באורח חד־משמעי שסיכויי הצלחתו של המשא־ומתן תלויים במידה מכרעת בבריטניה, וכי ללא מעורבותה הישירה בשיחות לא ניתן להתקדם לקראת הסדר. טבעי איפוא שהצדדים פנו אליה, כל אחד בדרכו, בניסיון לקדם את ענייניו הוא, בד בבד עם המשך המגעים היהודיים־ערביים.

ד. ההיבט הבריטי והשפעתו על המגעים

דבר קיומם של המגעים הראשוניים הבלתי־ישירים של ששון עם המדינאים המצריים ונוסח התזכיר שהעביר לראש ממשלת מצרים, הובאו עוד בשלב מוקדם לידיעתו של הבריגדיר קלייטון על־ידי קצין המשטרה המצרי ששימש מעין סוכן כפול של הסוכנות היהודית והבריטים, ככל הנראה נעשה הדבר

עיקרי לפרשה זו מנקודת־הראות היהודית.

50. תזכיר של קלייטון על שיחתו עם ששון, 31.8.46, FO371/52556/E8886.
51. מיכתב (בלתי חתום) מששון אל שרתוק, 16.8.46, המציג את הסתירה ומבקש הדרכה משרתוק לגבי המשך, אצ"מ, S25/3959. ראה התייחסותו של שרתוק לסתירה זו והנחיותיו כיצד להציג הדברים בפני צדקי מזה ועבדאללה מזה. הטיעון המרכזי הוא שהחלטה לגבי גורל החלק הערבי של ארץ־ישראל המחולקת תיקבע על־ידי הערבים עצמם, תוך הבהרה שמבחינת היהודים עדיף לצרפו לממלכת עבר־הירדן. מיכתב אל עטרה (ששון), 18.8.46, שם.
52. ראה לעיל, הערה 49, הלר, מ"השבת השחורה" לחלוקה, עמ' 358, מצטט דברים שאמר בן־גוריון בכנס בפאריס: "מעולם לא היינו קרובים כל־כך לאפשרות של הבנה הדדית עם שכנינו הערבים כאשר הננו עכשיו." מתוך מיכתבו הפומבי לוועידה השישית של מפא"י, 23.8.46, במערכה ה' (1957), עמ' 100, 103.
53. על הרקע של שליחות גולדמן ותוצאותיה, ראה אילן, עמ' 234–236. הלר, מ"השבת השחורה" לחלוקה, עמ' 353–357.

בברכתו של צדקי, אם לא בהשראתו – והדבר מתאשר מתוכן פנייתו של המתווך המצרי לקלייטון – במטרה לברר אם יש לבריטניה עניין כלשהו שממשלת מצרים תנקוט יוזמה לשם קידום רעיון החלוקה בעולם הערבי, תוך שהוא מבהיר כי בלא בקשה בריטית מפורשת שיעשה כן אין הוא מוכן לפעול בעניין זה.⁵⁴ דומה כי הסיבה לכך שהמצרים נמנעו מפניה ישירה לשגרירות הבריטית והעדיפו פניה עקיפה, היא החשש שבהעדר הסכמה בריטית ליוזמה המצרית, עלולה פניה ישירה להתפרש כהפגנת חולשה מצרית במשא-ומתן על החווה האנגלו-מצרי.

מצד הסוכנות היהודית, פנה חבר הנהלתה, הד"ר גולדמן, לאנשי משרד-החוץ הבריטי ומסר להם על תוכן המגעים שהתקיימו עם המדינאים המצריים, אך מבלי לנקוב בשמותיהם. מידע זה שימש רקע לבקשת הסוכנות היהודית מממשלת בריטניה לדחות את כינוס ועידת לונדון ב-8 ימים ולהעמיד את רעיון חלוקת ארץ-ישראל כבסיס לדיוניה.⁵⁵ במקביל, פנו נציגי הנהלת הסוכנות לפקידי מחלקת המדינה האמריקאית בבקשה שייטעו בשכנוע הבריטים לקיים שלב דיונים מוקדם – לא רשמי – עם היהודים והערבים, שתוצאותיו יקבעו אם יש טעם לכנס ועידה רשמית.⁵⁶ השיחות הישירות בין ששון למדינאים המצריים החלו רק ב-26 באוגוסט, ולאחריהן נועד ששון עם קלייטון ומסר לו דו"ח מפורט על השיחות ועל מדיניות הסוכנות היהודית. נראה כי ששון הצליח לשכנע את קלייטון כי פתרון של חלוקה לבעיית ארץ-ישראל אינו רק מעשי, אלא גם רצוי לבריטניה, וכי רצוי לדחות את ועידת לונדון כדי לאפשר לממשלת מצרים להפעיל את השפעתה על שאר מדינות ערב.⁵⁷

ובאשר לעבדאללה, הנה החלטת הוועד הערבי העליון שלא להשתתף בוועידת לונדון, נתנה לו הזדמנות לנסות ולקדם את עניינו בשאלת ארץ-ישראל. עבדאללה הודיע לשרי החוץ והמושבות הבריטיים כי נציגו בוועידת לונדון יהיה סמיר אל-רפאעי, וביקש שבווין יקבלו לשיחה כדי שרפאעי יוכל להציג בפניו "עובדות חדשות בקשר לבעיית פלסטין". ימים אחדים לאחר מכן פנה עבדאללה להול והודיע לו כי לאחר שהדיונים בלונדון ייכשלו, יציג רפאעי בפניו הצעה – שאותה לא פירט – לפתרון שאלת ארץ-ישראל.⁵⁸ במקביל הודיע עבדאללה לששון כי הורה לנציגו בשיחות לתמוך בחלוקה ולקיים קשר עם נציגי הנהלת

54. תזכירי קלייטון אל סמארט; 13.8.46, FO141/1090/101/8/46, 19.8.46, FO141/1090/101/9/46.

55. מיברק מממשלת בריטניה לוועידת השלום בפאריס למשרד-החוץ, 19.8.46, FO371/52641/E8261. מיברק מבווין אל אטלי והול, 3.9.46, FO371/52641/E8776.

56. האמריקאים לא התחייבו לפעול בכיוון זה, וממשלת בריטניה היתה סבורה שאין זו הצעה מעשית. מיברק אצ'יסון אל הארימן, 20.8.46, pp. 687–688, FRUS, 1946, וכן מיברק הארימן אל אצ'יסון, 21.8.46, שם, עמ' 689–690.

57. תזכיר "סודי ביותר", מקלייטון אל סמארט, 31.8.46, FO371/52556/E8886.

58. מיכתב מעבדאללה אל בוין, 24.8.46, (בערבית), FO371/52643/E9047. ראה תגובת

הסוכנות היהודית בלונדון.⁵⁹ יוזמתה של הנהלת הסוכנות נתקלה מראשיתה בספקנות, ואף במידה מסויימת של התנגדות מצד ממשלת בריטניה. אכן, נציגי הנהלת הסוכנות ניסו למנוע את הרושם שהם מחוייבים לרעיון החלוקה, והדגישו כי אין הם מציעים פתרון כזה אלא רק מוכנים לדון בו.⁶⁰ אך הבריטים לא התעלמו ממשמעות השינוי שחל בעמדת הסוכנות היהודית – מתביעה לריבונות יהודית על כל ארץ-ישראל המערבית להסכמה לעקרון החלוקה – שינוי שיש בו כדי להגדיל את הסיכויים לנהל משא-ומתן מעשי לפתרון הבעיה.⁶¹ מכל מקום, בעקבות המידע על המגעים היהודיים-ערביים וטענת נציגי הנהלת הסוכנות כי מדינאים מצרים, עבר-הירדן ועיראק מסכימים לעקרון חלוקת הארץ, התעוררה אצל ממשלת בריטניה כמה שאלות: ראשית, על מה מבוססת הטענה היהודית ומה מידת אמינותה? שנית, אם אומנם נכונה טענה זו, ולוא גם בחלקה, מה הסיכויים שהליגה הערבית תאמץ גישה זו וכיצד ישפיע הדבר על מערכת היחסים הבינערבית? אך מעל לכל, עמדה השאלה כיצד ישפיע משא-ומתן בענין החלוקה על האינטרסים הבריטיים במזרח-התיכון.

שאלת אמינותה של הטענה בדבר נכונותם של מדינאים ערביים לקבל את עקרון החלוקה התעוררה בעיקר בקשר למצרים ועיראק ופחות לגבי עבר-הירדן, שכן עבדאללה וראש-ממשלתו הביעו עוד בסוף יולי את תמיכתם בעקרון החלוקה ובסיפוח החלק הערבי לממלכת עבר-הירדן. אך גם לאחר שהבריטים שוכנעו כי הדברים שנמסרו בשמו של צדקי אומנם נכונים, עדיין ניקרו בהם ספקות לגבי מידת התמיכה שלה זוכה עמדה זו מצד המלך. פארוק ולגבי מידת יכולתה של הממשלה המצרית להטיל את מלוא כובד מישקלה בליגה הערבית כדי לשכנע את המדינות הערביות האחרות לקבל פתרון על בסיס החלוקה.⁶² אכן, ההערכה כי עמדתם המתונה של מדינאים מצריים בשאלת ארץ-ישראל משקפת ציפיה לתמורה בריטית במשא-ומתן על החוזה האנגלו-מצרי, הקנתה אמינות לטענה היהודית בדבר נכונות המצרים להסכים לחלוקה. ואולם מעמדה החלש של ממשלת צדקי מבית ופגיעותה להאשמות העלולות להישמע נגדה כי היא מקריבה את פלסטין למען מצרים וצפון-אפריקה העמידו בספק – מנקודת-ראות בריטית – את כושרה של הממשלה המצרית לעמוד במיבחן יישומה המעשי

59. בוויין במכתב אל עבדאללה, 4.10.46, שם. מיכתב מעבדאללה אל הול, 4.9.46, שם.

60. מיכתב מעטרה (ששון) אל אביחי (שרתוק), 18.9.46, אצ"מ, S25/3959.

61. סיכום שיחת ששון-קלייטון, 8.9.46, שם. ראה גם עמדתו של שרתוק בעניין זה במכתבו אל עטרה (ששון), 11.9.46, שם.

62. תזכיר מקלייטון אל סמארט, 31.8.46, FO371/52556/E8886.

63. מיברקי קמפבל למישרד-החוץ, 29.8.46, FO371/52555/E8730, 31.8.46, FO371/52555/E8498, 22.8.46, מיברק גרפטי-סמית' למישרד החוץ, 22.8.46, FO371/52555/E8731.

של עמדה זו.⁶³ אך אם לגבי מצרים היה יחסם של הבריטים ספקני, הנה לגבי עיראק פסקו מומחי המזרח-התיכון הבריטיים, כי אין כל בסיס לטענה שמדינה זו, הידועה בעמדתה הבלתי מתפשרת בשאלת ארץ-ישראל, תסכים לדון בחלוקה.⁶⁴ לא קשה לשער את חרדתם של הדיפלומטים הבריטיים במדינות ערב מפני התגובות השליליות הצפויות בארצות שבהן שירתו אם אומנם יתנהל המשאומתן על יסוד החלוקה.

אולם, כאמור, השיקול המכריע בעמדת בריטניה היה שמירת האינטרסים המדיניים והצבאיים-אסטרטגיים שלה במזרח-התיכון. מנקודת-מוצא זו סירב בוויין למסור את הטיפול בשאלת ארץ ישראל בידי המצרים, או לדחות את מועד כינוסה של ועידת לונדון, ודרש במפגיע כי המדינאים המצריים יביעו תמיכתם בחלוקה בפני ממשלת בריטניה באורח בלתי אמצעי.⁶⁵ תגובתו של בוויין שיקפה בראש ובראשונה את עניינו לשמור בידי את רסן השליטה בשאלות ארץ-ישראל ומצרים ואת חששותיו מפני כוונת סחטנות של ממשלת צדקי בקשר לחוזה האנגלו-מצרי, בעוד בריטניה אינה רואה בארץ-ישראל תחליף למצרים מבחינת היערכותה האזורית-אסטרטגית. מבחינת בוויין היו עניינים אלה בנפשה של בריטניה, ועל כן לא היה זה מתקבל על הדעת שההכרעה בהם תיעשה שלא על-פי שיקול בריטי טהור. משום כך התנגד בוויין לכל ניסיון ליצור זיקה כלשהי בין פתרון שאלת ארץ-ישראל לבעיות המשאומתן על החוזה האנגלו-מצרי.⁶⁶ אולם דומה שהטעם העיקרי לסירובה של בריטניה לתת את ברכתה ליוזמת הסוכנות היהודית היתה התנגדותו של משרד-החוץ הבריטי לחלוקה. התנגדות זו התבססה על הנחת-יסוד שלפיה הפער בין עמדות המינימום של היהודים לאלה של הערבים בענייני עליה, גבולות וכיו"ב הוא כה גדול עד כי אין אפשרות לגשר עליו גם אם מסכימים הערבים לעקרון החלוקה. יתר על כן, ההתנגדות הערבית לרעיון הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל הינה כה חריפה, שאם תסכים בריטניה לפתוח במשאומתן על חלוקה, יערער הדבר את יחסיה עם מדינות ערב, להוציא אולי את מצרים ועבר-הירדן, העשויות להרוויח מסוג זה

⁶³ "The British Government's Policy on the Arab Question, 1945-1948", p. 10.

⁶⁴ קמפבל הציע לממשלת בריטניה לנהוג יתר גמישות עם מצרים במשאומתן על החוזה כדי לעודדה לעמדה מתונה בשאלת ארץ-ישראל, ראה המקור הראשון להערה הקודמת. ראה גם מיברקים מקמפבל אל משרד-החוץ; 3.9.46, FO371/52642/E8791; 6.9.46, FO371/52642/E8907.

⁶⁵ מיברק הציר בגדאד באסק (Busk) למשרד-החוץ, 26.8.46, FO371/52554/E8496. תזכיר של סמארט, 14.8.46, FO141/1090/101/8/46.

⁶⁶ מיברק מבוויין בפאריס למשרד-החוץ (עבור קמפבל), 3.9.46, FO371/52642/E8776.

⁶⁷ תזכיר של בילי, 9.9.46, FO371/52556/E8886. מבחינת הצרכים האסטרטגיים הבריטיים במזרח-התיכון יוחסה לארץ-ישראל חשיבות עליונה בלי קשר לשאלת פינויה של מצרים. ראה למשל מסקנות ועדת ראשי המטות הצבאיים, 2.1.47, DEFE4/ (47).

של פתרון.⁶⁷

התנגדותו של משרד-החוץ הבריטי בכלל ושל בוויין בפרט לפתרון על בסיס החלוקה ולקשירת שאלות ארץ-ישראל ומצרים זו בזו השתקפה בשינוי גישתם החיובית של הנציגים הבריטיים בקאהיר לדיעות שיוחסו למדינאים המצריים. אין ספק שקלייטון אכן הביע באוזני ששון תמיכה ברעיון החלוקה – ויעיד על כך תזכירו בעניין זה מסוף אוגוסט עבור משרד-החוץ הבריטי – אלא שנאלץ להכחיש זאת בעקבות שאלתו המודאגת של בוויין כאשר לאמיתות הדבר.⁶⁸ השינוי בולט במיברקי השגריר קמפבל ערב כינוס ועידת לונדון, בהם יש ניסיון שקוף להציג כמגמתיים ובלתי מדוייקים את הדברים שמסרו ששון וגולדמן על עמדתם של צדקי ואישים מצריים אחרים בנושא החלוקה.⁶⁹ מכאן לא ייפלא שקמפבל יעץ שלא לפנות כלל לצדקי על מנת לעמוד מקרוב על עמדתו בסוגיית החלוקה – חרף הנחיתו של בוויין לעשות כן – ואילו קלייטון התנגד לבקשתו של ששון להיפגש עם הלורד סטנסגייט (Stansgate), ראש המשלחת הבריטית לשיחות האנגלו-מצריות על החוזה – שמה ייווצר רושם שמבחינת בריטניה יש זיקה בין עניין זה לעניין ארץ-ישראל.⁷⁰ מאוחר יותר טען בוויין באוזני בן-גוריון כי יבדק בשעתו את הידיעות בדבר הסכמת צדקי לחלוקה ומצא שצדקי מכחיש שהסכים לכך אי פעם עם היהודים.⁷¹ יצויין כי לא מצאנו עדות לקיום כירור כזה בין נציג בריטי כלשהו לבין צדקי.

ה. נצחון העמדה הערבית הקיבוצית וכשלון המגעים

גם בעיצומה של ועידת לונדון נמשכו המגעים בין ששון לבין קלייטון מצד אחד, לבין צדקי, מצד שני, ובמהלכם חזר ראש-ממשלת מצרים והביע את רצונו שנציג הנהלת הסוכנות יוציא בעבורו את הערמונים מן האש. לאמור, ימסור לבוויין על שהביע הסכמתו לחלוקה בזיקה להסכם אנגלו-מצרי, וזאת לאחר שצדקי עצמו הכחיש פרסומים בעיתונות הבריטית שטענו כי הוא מנהל

67. תזכיר של בילי, 5.9.46, FO371/52642/E8776. סיכום שיחת ששון-רפאעי, 6.10.46.

אצ"מ, S25/6644. סיכום שיחת ששון-קלייטון, 19.9.46, שם, S25/10016.

68. מיברק מבוויין בפאריס למשרד-החוץ, 3.9.46, FO371/52642/E8776. תזכירו של

קלייטון בלוויית מיכתב אל סמארט, 31.8.46, FO371/52557/E9135. ראה הכחשת

קלייטון כי הסכים לחלוקה – מיברק קמפבל למשרד-החוץ, 7.9.46, FO371/52556/E8989.

69. שם. ראה גם מיברקי קמפבל למשרד-החוץ, 8.9.46, FO371/52556/E8997; 17.9.46,

קלייטון, FO371/52558/E9338. מעניין להשוות את ההערות האישיות המנוגדות על צדקי

המופיעות במיברקים מ-7 ו-8 בספטמבר 1946.

70. שם. סיכום שיחת ששון-קלייטון, 19.9.46, אצ"מ, S25/10016. בשיחה זו שב קלייטון

ואישר את תמיכתו העקרונית ברעיון החלוקה.

71. סיכום שיחת בן-גוריון-בוויין, 12.2.47, אצ"מ, S25/7709. ד. הרוביץ, בשיחות מדינה

נולדת, תל-אביב 1951, עמ' 149.

משאומתן על חלוקה.⁷²

זאת ועוד, במהלך ועידת לונדון לא הביע אף נציג ערבי תמיכה בחלוקת ארץ-ישראל, לא בשיחות נפרדות עם נציגי ממשלת בריטניה וודאי לא בישיבת מליאת הוועידה. הנציגות המצרית בלונדון לא קיבלה כל מידע מממשלתה בדבר המשאומתן,⁷³ ואילו עזאם נמנע מכל התייחסות לנושא זה כדי שלא לפגוע בתדמיתו העל-מדינית ומחוייבותו לעמדה הערבית הקיבוצית. גם הנציג הירדני בשיחות, סמיר אל-רפאעי, לא היה יוצא דופן בעניין זה. אומנם, הוא פנה וביקש להיפגש ביחידות עם בוויין, אך מסר לו בשמו של עבדאללה כי הלה לא יסכים לעולם לחלוקה, וכי הוא מציע שארץ-ישראל תצורף לממלכתו וליהודים בה תוענק אוטונומיה. פתרון כזה יפתור את בעיית העליה, שכן ערביי ארץ-ישראל לא יעמדו בסכנת הפיכתם למיעוט.⁷⁴ הנה כי כן, בוועידת לונדון התחוויר לבריטים כי אין אף נציג ערבי המוכן לנקוט עמדה שונה מהעמדה הערבית הקיבוצית נגד החלוקה, דבר שרק חיזק את הנטיה להפריד בין שאלות ארץ-ישראל ומצרים.

לקראת תום השלב הראשון של השיחות בלונדון עשה ששון מאמץ נוסף להשפיע על עמדת מדינות ערב בוועידה. ששון נפגש עם עזאם, ראש המשלחת הסורית לוועידה, פארס אל-ח'ורי וסמיר אל-רפאעי, והתרשם במיוחד מנכונותו של עזאם למצוא שפה משותפת עם היהודים במסגרת קהיליה מזרח-תיכונית.⁷⁵ אולם למעשה חזרה ונשנתה התופעה המוכרת של קיום פער תהומי בין הדברים שמדינאים אלה היו מוכנים לומר בשיחה פרטית עם נציגים יהודיים לבין עמדותיהם הפומביות הרשמיות, שלא לדבר על עצם נכונותם לקיים שיחות עם הנציג היהודי שעה שהמדיניות הרשמית קבעה כי היהודים כלל אינם צד למשאומתן, ועל כן לא יתקיימו עימם כל מגעים. סיום השלב הראשון של ועידת לונדון בהגשת תוכנית ערבית משותפת לפתרון שאלת ארץ-ישראל, העמיד מיכשול חדש בפני כל ניסיון הידברות יהודי-ערבי נוסף במטרה לעבד הסדר. מכאן ואילך היו ממשלות ערב מחוייבות לתוכנית הערבית המשותפת, וכל סטיה

72. מיכתב מספייט (Speaight) בקאהיר למזכירות הראשית של ממשלת ארץ-ישראל, 20.10.46, FO141/1090/101/20/46. מיכתב אל אביחי (שרתוק), 19.9.46, אצ"מ, S25/10016.

73. שם. ראה נוסח התזכיר שהועבר לצדקי מטעם הנהלת הסוכנות היהודית באמצע ספטמבר 1946, שבו נדרש צדקי להורות לנציגו בלונדון להביע באונו הבריטים עמדה בעד החלוקה. התזכיר נושא תאריך, 23.9.46, שם, S25/9032.

74. רפאעי הודה שפתרון כזה אינו מקובל על מדינות ערב האחרות, מיכתב בוויין אל קירקברייד, 30.9.46, FO371/52560/E9844.

75. מיכתבי ששון מלונדון, 30.9.46, אצ"מ, S25/6644; 4.10.46, שם, תיק 10016. ראה גם תזכיר, המסכם את פרשת המגעים בין הסוכנות היהודית למדינאים מצריים, שנמסר עבור המלך-פארוק ולבקשתו, 20.5.47, מצורף לתזכיר פנימי בחתימת ששון, 27.5.47, שם, S25/4038.

ממנה היתה עלולה להתפרש כבגידה. אומנם, נציגי הסוכנות היהודית עוד המשיכו בנסיונותיהם ליצור בסיס משותף להידברות עם ממשלות מצרים ועבר־הירדן.⁷⁶ אך אלה היו בבחינת ספיחיה של יוזמה שהפכה כבר לנחלת העבר. מלכתחילה התבססו המגעים על מיפגש אינטרסים זמני שנוצר עקב פרסום תוכנית מוריסון וכינוס ועידת לונדון, כשכל אחד מן הצדדים השותפים – הסוכנות היהודית וממשלות מצרים ועבר־הירדן – סבר שיוכל להפיק תועלת רבה יותר לעצמו מפתרון על בסיס חלוקה מאשר על בסיס התוכנית הבריטית. כשלונה של ועידת לונדון וההחלטה להעביר את שאלת ארץ־ישראל להכרעת האו"ם הביאו את הצדדים הנוגעים לשאלה להיערכות שונה, שהתאפיינה ביתר נוקשות מדינית ובמחוייבות ערבית קיבוצית למנוע פתרון שיתבסס על חלוקה.⁷⁷

ו. סיכום

לקחי פרשה זו של משא־ומתן יהודי־ערבי חשובים לענייננו מעבר לשאלה כיצד היו הדברים מתפתחים אילו קיבלה ממשלת צדקי את מבוקשה בעניין החווה עם בריטניה. אכן, ספק אם ממשלת צדקי היתה מסוגלת למלא תפקיד יעיל בשכנוע מדינות ערביות אחרות לקבל את רעיון החלוקה. ממשלה זו סבלה מחולשה רבה מבית, כמוה כשאר הממשלות המצריות שכיחנו מאז אוקטובר 1944 ואשר ה"ופד" לא נטל בהן חלק. עוצמתה הרבה של מפלגת ה"ופד" בציבור המצרי, היריבות האישית המרה בין מנהיגה נחאס לבין המלך פארוק ושיתוף־הפעולה באופוזיציה בין ה"ופד" לאירגונים פאן־אסלאמיים ופאן־ערביים קיצוניים – אלה

76. בדצמבר 1946 נערכו מיספר פגישות עם יו"ר הסנאט המצרי מחמד חסין הייכל ובמהלכם העלה האחרון רעיון של הופעת נציג יהודי בפני מועצת הליגה הערבית לשם הצגת נקודת־ההשקפה הציונית בפניה. במגעים עם עזאם ביטל הלה את ההצעה וטען כי היכולת לפעול בניגוד לעמדה הערבית הקיבוצית נתונה רק בידי אישים שהם מעל לכל מחלוקת פנימית או ציבורית – כמו למשל המלך פארוק. על רקע זה פנתה הסוכנות היהודית וחיפשה אפיקי הידברות עם המלך, אך לא ידוע מה עלה בגורלם. סיכום שיחת הייכל–ששון, 18.12.46, אצ"מ, S25/9032. סיכום שיחת ר. זסלני–הייכל, 3.2.47, שם, S25/9033. ראה גם תזכיר מטעם הסוכנות היהודית עבור המלך פארוק, 20.5.47, שם, S25/4038.

77. לאחר שהסתיים השלב הראשון של ועידת לונדון כבר רווחה בקרב המומחים הבריטיים למזרח־התיכון ההערכה כי כל ניסיון לכפות על הערבים חלוקה של ארץ־ישראל יביא להתפרצות אנטי־בריטית אלימה במזרח־התיכון וכי ממשלות ערב הקיצוניות כמו עיראק וסוריה, ויתכן גם אחרות, תסייענה לערביי ארץ־ישראל באורח פעיל להתנגד בכוח לחלוקה. על־פי הערכה זו, התומכים בחלוקה מוכנים להביע עמדה כזו רק באורח פרטי ואינם מעזים לתת לה פומבי. תזכיר של האו לבווין, 23.10.46, FO371/52562/E10668, המסתמך על תזכיר של קלייטון המצורף אליו. ראה גם תזכיר של סמארט, 2.12.46, FO371/52565/E11612.

יצרו מצב שבו כל חוזה שצדקי היה משיג במשא-ומתן עם בריטניה וכל הסכמה פומבית מצד הממשלה לחלוקת ארץ-ישראל, היו נתקלים בהתנגדות עזה מצד מפלגות האופוזיציה וה"ופד" בראשן, שבניסיון להוכיח כי הן פטריוטיות יותר ממשלת צדקי, היו עושות הכל כדי להפילה בטענה של בגידה בערביי ארץ-ישראל וביעדים מצריים לאומיים וכלל-ערביים.⁷⁸ הפוטנציאל האופוזיציוני החזק לממשלת צדקי השתקף בהתנהגותה ההססנית והמסוייגת בפרשה זו – משם נבעו החשש מביקורת פנימית אם ייחשף קיום המגעים עם נציגי היהודים, חוסר הנכונות לשכנע בלא גיבוי בריטי את שאר מדינות ערב להסכים לחלוקה, ואף חוסר הנכונות לפנות לבריטניה כדי לקבל ממנה גיבוי כזה. עניינה המועט של ממשלת מצרים בסוגיית ארץ-ישראל באה לידי ביטוי במהלך ועידת לונדון, שבה נטלו סוריה ועיראק תפקיד מוביל. באשר לעבר-הירדן, לא ברור אם בפגישתו עם בוויין מסר רפאעי את הדברים שנצטווה לאומרם עליידי עבדאללה, נוכח הסתירה בין דבריו לבין הבטחת עבדאללה לששון, שלפיה יביע רפאעי בשמו תמיכה בחלוקה.⁷⁹ מכל מקום, רפאעי הסביר לששון כי הגיע ללונדון עם תוכנית מיוחדת לפתרון שאלת ארץ-ישראל על יסוד החלוקה, צירוף החלק הערבי של ארץ-ישראל לממלכת עבר-הירדן והקמת "סוריה הבת". אולם לדבריו היה עליו להעלות את התוכנית רק במיקרה של כשלון הוועידה או דיון בנושא החלוקה, ומכיוון שאלה לא קרו, לא הציג אותה בפני בוויין.⁸⁰ הסתירה בין הגירסאות השונות יצגה היטב את הבעייתיות שאיפיינה את מגעי הסוכנות היהודית עם עבדאללה. מהבחינה הרשמית לא יכלה ממשלת עבר-הירדן לחרוג מן העמדה הערבית הקיבוצית בשאלת ארץ-ישראל, ובאווירה ששררה בוועידת לונדון לא מצא הנציג הירדני אפשרות להביע עמדה חריגה, אפילו בפגישה נפרדת עם שר-החוץ הבריטי. לעומת זאת, במגעים שקיימו נציגי הסוכנות היהודית עם עבדאללה גם במהלך שנת 1947, דבק האחרון בתמיכתו העקרונית ברעיון חלוקת הארץ וצירוף החלק הערבי לממלכתו. מסוף 1946 ואילך שני הצדדים התייחסו לזהות העמדות ביניהם בעניין זה כאל הסכם, למרות שמעולם לא קיבל ביטוי בכתב ושני הצדדים נמנעו מדיון בפרטיו.⁸¹

יצויין, כי בעוד שבמגעים עם ממשלת מצרים שותפו מדינאים אחדים מלבד

78. ראה למשל הערכה ברוח זו של תת-שר-החוץ המצרי, תזכיר מקליטון לסמארט, 4.9.46, FO141/1091/101/430/46.

79. ראה שיחה עם נציגו של המלך עבדאללה, 4.12.46, בה טען האחרון כי המלך כועס על רפאעי שלא ניסה להתקשר עם בוויין באורח לא-רשמי, אצ"מ, S25/3960.

80. סיכום שיחת ששון-רפאעי, 6.10.46, שם, S25/6644.

81. דיון-חשבון מ-22.8.47 על שיחת ע.ד. (עזרא דנין) עם מאיר (עבדאללה) שהתקיימה ב-21.8.47, שם, תיק 3960, בה חזר עבדאללה ואישר כי "ההסכם שרירה וקיים". הדבר מתאר מעדותו של מר יעקב שמעוני, מהאגף הערבי במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, בשיחה עם המחבר בנובמבר 1982.

ראש-הממשלה, וכפי שנמסר לששון הובא גם המלך בסוד המגעים,⁸² הנה לגבי עבר-הירדן נוהלו המגעים רק עם המלך עבדאללה ואחד או שניים מאנשי סודו. מסיבה זו ובשל ההבדל בין אופי המשטרים בעבר-הירדן ובמצרים, נשאו המשאומתן וההתקשרות בין הסוכנות היהודית למלך עבדאללה אופי אישי, והממשלה הירדנית לא היתה שותפה להם. הדבר הביא לכך שבכינוסים בינערביים, ואף במגעים ירדניים-בריטיים שבהם נידונה שאלת ארץ-ישראל, נהגו נציגיו של עבדאללה ככל עמיתיהם הערביים, בהעדר כל הנחיות מגבוה לנהוג אחרת.⁸³ אף-על-פי-כן, אי אפשר שלא להדגיש את הרציפות שאיפיינה את מדיניותו של עבדאללה בקשר לחלוקה, עד מלחמת הקוממיות ובמהלכה, מדיניות שלווה במגעים רצופים עם נציגים יהודיים. מדיניות זו של עבדאללה לא נבעה דווקא מן ההסכם הבלתי-כתוב בינו לבין נציגי ההנהלה הציונית, אולם אין ספק שההבנה ביניהם בקייץ-סתיו 1946 שימשה נדבך חשוב בישום אותה מדיניות.

בפרשת המגעים היהודיים-ערביים במחצית השניה של 1946 בא לידי ביטוי משקלה המכריע של בריטניה בכל נסיון להשיג הסכם מדיני בין הצדדים הניצים בתוקף היותה המעצמה המנדטורית המופקדת על ארץ-ישראל ובתוקף מעורבוּר תה הפעילה במרבית מדינות ערב במישור המדיני, הצבאי והכלכלי. הדאגה לעתיד האינטרסים הבריטיים בעולם הערבי, ולא פחות מכך ההנחה כי גם בהעדר פתרון מוסכם בין היהודים לערבים תוכל בריטניה להמשיך ולשלוט בארץ-ישראל – היו שני הטעמים העיקריים שעמדו ביסוד הסתיגותו של בוויין מהמגעים שיזמה הסוכנות היהודית עם עבדאללה וממשלת צדקי במטרה להשיג הסכם על חלוקת הארץ. תוך פחות משנה היתה הגישה הבריטית עתידה להשתנות בתכלית ולתמוך בהידברות יהודית-ערבית במגמה להשיג הסכם שימנע מלחמה בין שני הצדדים ובעיקר, יאפשר לבריטניה לשמור על מעמדה ואינטרסיה במזרח התיכון. שינוי זה בא רק לאחר שהתחוור לבוויין כי אין מנוס מסיום שלטון המנדט ופינוי הצבא והמנהל הבריטיים מארץ-ישראל כשהאו"ם עומד להכריע בשאלת עתידה של הארץ. אלא שבינתיים העמיקה התהום הפעורה בין עמדות היהודים והערבים והפכה בלתי-ניתנת לגישור נוכח ציפיותם

82. ראה למשל במיכתב (אל שרתוק) המסכם את המגעים עם המצרים, 29.8.46, שם, תיק 10016. גולדמן מסר לבוויין שפארוק מסכים להמשך המגעים, מיכתב מבוויין אל אטלי, 3.9.46, FO371/52642/E8776.

83. ההתקשרות עם עבדאללה כללה התחייבות מצד הסוכנות היהודית לסייע לו מבחינה כספית ולפעול למימוש תוכניתו להקמת "סוריה רבתית", ראה למשל שיחות י. שמעוני עם נציגו של עבדאללה, 4.12.46, 22.1.47, אצ"מ, S25/3960. מיכתב ששון אל שמעוני, 2.2.47, שם, S25/6644. במיסמכים אלה מובעת אכזבת אנשי הסוכנות היהודית מכך שעבדאללה לא הנחה את נציגיו למועצת הליגה הערבית ולוועידת לונדון בהתאם להסכם עימו.

